

УДК 271/279

Ольга НЕДАВНЯ

Католицькі церкви під час пандемії ковіду-19: посилений вихід в інтернет як стимулятор пошуків нових форм та сенсів

Аналізується посилена віртуалізація релігійно-церковного життя як вимушена пандемією ковіда-19 реакція католицьких церков. Виявляються відповідні практичні кроки Української греко-католицької церкви та Римо-католицької церкви, визначається провідна проблематика діджиталізації Церкви у богословських оцінках кліриків та їх пропозиції подальшого церковного розвитку.

Ключові слова: Українська греко-католицька церква, Римо-католицька церква, діджиталізація Церкви, пандемія ковіду-19

Olga Nedavnya

Catholic Churches during the Covid-19 pandemic: enhanced entrance to the Internet as a stimulator of the search for new forms and meanings

The enhanced virtualization of religious and ecclesiastical life as a forced reaction of the Catholic Churches caused by the Covid-19 pandemic is analyzed. Relevant practical steps of the Ukrainian Greek Catholic Church and the Roman Catholic Church are revealed, the leading problem of digitalization of the Church in theological assessments of clergy and their proposals for further church development is determined.

Keywords: Ukrainian Greek Catholic Church, Roman Catholic Church, digitalization of the Church, Covid-19 pandemic

Ситуація пандемії ковіду-19 поставила серйозні виклики перед усім людством та його окремими спільнотами, зокрема – віруючими, церквами. Як доцільно діяти в таких умовах, у яких формах провадити релігійно-церковне життя, які зміни в церквах і в релігійності можуть статися при його дистанційності, віртуалізації, розсіянні по домівках? Кожна віруюча людина, група віруючих від родини до цілої Церкви має шукати і віднаходити відповіді на ці виклики, по-своєму небували за всю попередню людську історію. Адже епідемії та пандемії зустрічались багаторазово й у попередні століття, однак тоді вплив церков був суттєво інакший порівняно з останніми, секуляризованими, як і можливості організації релігійно-церковної діяльності з допомогою інтернету. Він небачено розширив відповідні можливості церков, але розширив і змогу вільного порівняння й вибору релігій та релігійних організацій. Пандемія ж ковіду-19 для наших сучасників (які набагато ревніше ставляться до свого земного здоров'я, ніж їхні предки, котрих порівняно більше хвилювала доля в потойбіччі), актуалізувала проблематику життя і смерті, сенсу життя, потребу віри, а також і морально-духовні питання, які виникають чи посилюються в нових обставинах. Тож для релігієзнавців дуже актуально дослідити, як реагують на вимушене

II. СУЧАСНИЙ СТАН РЕЛІГІЙНОСТІ В УКРАЇНІ

посилення віртуалізації церкви, найбільш присутні в Україні та інших країнах Євро-Атлантичного кола, тобто – церкви християнські.

У даній статті увага зосереджується на відповідній діяльності церков католицьких. Ми, поруч з нашими колегами [1; 5; 6], вже здійснили низку розвідок, присвячених реакціям церков на пандемію ковіду-19, зокрема і звертаючи увагу на посилене використання ними інтернету [14, с. 143–150]. Однак ця проблематика стосується не лише переходу частини, і то значної, їх діяльності в онлайн, але й – осмислення церковними чинниками нової реальності, де суттєва частка людської діяльності взагалі опиняється у віртуалі. Плюси та мінуси таких змін, зокрема в Церквах і для Церков, вивчаються теологами, а їхні роздуми, як і всі поточні організаційні рішення Церков, своєю чергою, підлягають злободенному релігієзнавчому аналізу.

Тож нашою метою у даній статті є виявлення відповідних змін (посиленої діджиталізації Церков), попередньої їх оцінки католицькими священнослужителями, та їхніх міркувань про майбутній розвиток віри, релігії, Церкви. Для цього ми розглянемо динаміку церковних рішень про служіння через інтернет, збільшення інтернет-контенту Української греко-католицької церкви (далі – УГКЦ) та Римсько-католицької церкви (далі – РКЦ) (власного, частки в соціальних мережах), проаналізуємо богословські роздуми кліриків та їхні пропозиції в умовах вимушеного перенесення значної частини релігійно-церковного життя в онлайн.

Якщо до пандемії ковіду-19 присутність церков в інтернеті стосувалась спершу створення ними своїх сайтів, пізніше – й форумів, а також і збільшення виходу в електронні світські ЗМІ і соціальні мережі, то 2020 р. з його карантинними обмеженнями значно збільшив віртуалізацію самого церковного життя, літургійного служіння зокрема. Очікувано, швидше орієнтувались у цьому плані ті церкви, котрі вже подібне застосовували, хай час від часу: принаймні виставляли в інтернет записи богослужб та інших релігійних практик, або й проводили їх онлайн (в Україні це у першу чергу церкви католицькі та протестантські). Але, раніше таке ставалося як доповнення до церковно-релігійної діяльності в реалі, тепер же доводилось вдаватися до віртуальних практик як до основних, а іноді й єдино можливих. З початку карантину в нашій державі діючі тут церкви, зокрема католицькі, вдавались до дозвільного характеру дистанційної (через інтернет та інші ЗМІ) участі віруючих в богослужіннях, при тому самі священнослужителі бували у храмах єдині або з мінімальною присутністю мирян. Згодом дозволи від РКЦ та УГКЦ змінювались рекомендаціями [12; 16] такої участі, особливо для осіб з груп ризику, а в періоди жорстких локдаунів, коли храми закривались для віруючих – миряни скеровувались до неї як єдино доступної.

Зазначимо, що принаймні більшість церков, зокрема в Україні, нині мають ті чи інші можливості масштабно вивести свою діяльність в інтернет (як і більшість віруючих мають ті чи інші можливості долучатися до неї дистанційно через різні ЗМІ). Сьогодні в українському секторі всесвітньої мережі, згідно даних Релігійно-інформаційної служби України, діють 320 сайтів УГКЦ та 92 – РКЦ [8]. Це – офіційні сайти цих церков, їхніх підрозділів, парафій, організацій, груп, ініціатив.

“Ковідний” 2020 р. значно активізував церковну діджиталізацію. Вдалими прикладами відповідної роботи з гостро актуального соціального напрямку можна назвати

тематичну інтернет-сторінку “Церква і коронавірус” [3] РКЦ в Чехії та сайту CREDO в Україні (сайт однойменного видавництва РКЦ, котрий подає новини і про діяльність УГКЦ) з його зручним тегуванням “коронавірус” [4]. У таких формах акумулюються всі розробки церковних чинників, покликани дистанційно допомагати віруючим пережити важкий період, збираються всі дотичні проблематиці повідомлення церков, ініціативи, адресна допомога тощо.

Останніми роками церкви, зокрема – католицькі, потужно вийшли в міжнародні соціальні мережі, що нині суттєво допомагає їм тримати комунікацію. Йдеться як про офіційні сторінки у соцмережах УГКЦ та РКЦ, їхніх підрозділів, священнослужителів та ін., так і про найрізноманітніші тематичні групи: моноконфесійні, міжконфесійні та навіть полісвітоглядні (де учасниками є як віруючі тих чи інших церков, так і невоцерковлені чи й невіруючі). Свого часу ми запропонували для таких груп робочу назву “групи співдії” (а не “віртуальні групи”), оскільки йдеться про спільноти, які, хоч і гуртуються в інтернеті, обговорюють там різну діяльність у тому числі й у реалі.

Власне, ми вже докладно аналізували у попередніх наших працях [13, с. 82–87] окремі види віртуальної активності церков, віруючих. Однак за останній рік інтернет-присутність різних церков, і це особливо характерно для католицьких, суттєво виросла не лише кількісно, але і якісно, охопивши практично всі сфери наявної церковної діяльності. І це стосується не лише зусиль церков “зверху”, але й відповідний рух “знизу”: частина священнослужителів на місцях стали сміливіше вдаватися відтак до новацій, а миряни – пропонувати свої ініціативи, від духовної, благодійницької або й побутової допомоги потребуючим (особливо вимушено замкненим під час карантину в чотирьох стінах та серед маси проблем як матеріальних, так і моральних), до дистанційних катехизації, просвітництва і навчання.

Така ситуація породила або посилила дискусії стосовно можливості чи неможливості здійснення окремих богослужбових, релігійних дій та таїнств через інтернет або інші ЗМІК, та різноманітні роздуми про те, як така віртуалізація позначиться на церквах, релігіях, вірі, та всьому житті віруючих. Вже на початку пандемії, проникнення коронавірусу в Україну та оголошення в ній карантину в РКЦ і УГКЦ розпочалось обговорення того, наскільки прийнятною може бути дистанційна участь віруючих в релігійно-церковному житті, та які зміни можуть і мають бути з цього приводу в ньому. Католицькі церкви, зокрема в нашій державі, володіють перевагою спиратися на відповідні напрацювання всієї потуги католицької теології та мають чіткі орієнтири Апостольської Столиці.

Власне, для католиків всього світу, й України зокрема (навіть за підпільної УГКЦ) не є новиною дистанційна участь у богослужіннях, завдяки вже багаторічній практиці з Радіо Ватикан, яку Папа Римський Франциск розширив і до якої посилено заохотив – зокрема, через трансляцію щоденної ранкової служби у прямому ефірі посередництвом засобів суспільної комунікації Святої Столиці та телевізійних станцій, які їх ретранслюють. В попередні роки чимало різних богослужінь та релігійно-церковних заходів також можна було спостерігати в інтернеті онлайн. Але все ж такі форми не були основними чи навіть єдиними, як і період локдаунів, що, у сполученні з усіма

II. СУЧАСНИЙ СТАН РЕЛІГІЙНОСТІ В УКРАЇНІ

вимушеними карантинном новачіями як у церквах, так і в усьому суспільному бутті, могли сприйматися проблематично.

Нижче ми наведемо міркування з цього приводу представників церков та інших громадян, які теж мали б враховуватись теологами. У ситуації, що склалася, комусь дистанційна участь у церковному житті виявилася зручнішою (без ризику захворіти, витратити час на дорогу до храму, вільно обирати час трансляції та ін.). Водночас хтось незадоволений обмеженнями, що виникли в наслідок дистанційної роботи вдома, поряд з дітьми-школярами, які самі не обирають час онлайн-занять, та ще й сперечаються за техніку між собою та з батьками. Список триваючих подібних незручностей можна продовжувати, доповнюючи його ще й списком домашніх ситуативних відволікаючих від онлайн-служби моментів. До того ж, вдома відсутня “намолена” поколіннями віруючих атмосфера храмів, вигляд яких допомагає налаштуватися на Літургію. Так чи інакше, очевидно, що віртуальна участь насамперед в основній для християн формі їхнього релігійно-церковного життя – богослужіння, має свої стратегічні й тактичні як плюси, так і мінуси.

На це якраз і спрямовують свою увагу католицькі богослови, душпастирі. При тому, що Папа Римській слушно подав приклад забезпечення для мирян та всіх католиків на місцях дистанційності їхньої присутності на літургіях та інших богослужбових практиках під час карантину (заради збереження здоров'я і життя віруючих), все ж Конгрегація Божественного Культу й дисципліни Святих Таїнств підкреслила: “Там, де обставини на це дозволяють, нагальним є повернення до християнського життя із фізичною присутністю на Святій Месі, оскільки жодна трансляція не є рівнозначною особистій участі й не може її замінити” [18]. На цьому наголосив кардинал Роберт Сара, Префект даної Конгрегації, у листі про служіння літургії в період пандемії ковіду-19 та після її завершення.

Аналогічно висловилися й Глава УГКЦ Блаженніший Святослав Шевчук, і Конференція єпископів РКЦ в Україні. Перший, відзначаючи особливе значення в умовах, що склалися під час пандемії, сучасних засобів комунікації у душпастирстві, застеріг перед тотальним переходом у віртуальний світ. Разом з тим, Блаженніший Святослав звертає увагу на різні аспекти інтернет-комунікацій. Так, він констатує, що дуже зріс рівень комунікації як інструменту душпастирства: “Сьогодні вірним значно легше поспілкуватися зі священником, а йому постукати до дверей своїх парафіян, вживаючи сучасні засоби комунікації [...]. Наші вірні ще ніколи так інтенсивно не спілкувалися зі своїми священниками, зокрема, при допомозі вже не тільки мобільних телефонів, але й ЗУМу, Ватсапу, Вайберу, Фейсбуку, Інстаграму та інших способів, як це відбувається сьогодні” [19]. Предстоятель УГКЦ підкреслив, що це спілкування справді відбувається на духовні теми. Він слушно відзначає, що нині видозмінюється спосіб відчуття причетності чи приналежності людини чи індивідуума до якоїсь групи, спільноти. Видозмінюється те, що робить людину членом тої чи тої парафії, групи однодумців, з якою вона контактує. З цього Глава УГКЦ висновує: така видозміна веде до того, що в людини, яка закривається лише до віртуального спілкування, бідніють людські стосунки. Відповідно, “ми не можемо перевести звичайне життя Церкви тотально в онлайн”, – наголошує він, –

“адже це може бути не дуже корисним для справжнього, живого, повноцінного спілкування” [19].

Ми вповні не можемо поділити такого висновку, позаяк видозміни, про які йдеться, давно відбуваються не лише у віртуальному житті, але й у реальному церковному житті парафій і спільнот, коли члени однієї родини можуть бути учасниками різних парафій, груп, ініціатив – за місцем проживання і роботи, за професійними, навчальними, віковими інтересами тощо. Водночас згодні (зокрема й завдяки нашим власним польовим спостереженням як реально, так і віртуально) з іншим дуже важливим та оптимістичним висновком Предстоятеля УГКЦ: що все ж таки дистанційні засоби комунікації пробуджують у віруючих певну спрагу за особистою зустрічю, тому для тих, хто боїться, що Церква цілковито ввійде у віртуальний простір і потім не повернеться, є добра новина – “у віртуальному просторі, коли час вимушеної ізоляції продовжується, спрага/голод за зустрічю є тим феноменом, який постійно зростає. Тому ми сподіваємося, що коли карантин закінчиться, наші люди з посиленою мотивацією повернуться до наших храмів, щоб відчути радість бути разом” [19]. Нарешті, стосовно щоденного спілкування з молоддю, Предстоятель УГКЦ висловив сподівання, що час карантину багато чого нас навчить, зав’яжуться нові контакти: “Думаю, що та інтенсивність спілкування, яка тепер здобулася, стане вимогою, потребою, на яку наші священники вже тепер вчаться правильно відповідати” [19].

Владика РКЦ в Україні також стурбований ситуацією, коли церковне життя для мирян відбувається тривалий час переважно онлайн – Конференція єпископів прийняла комюніке з цього приводу, промовисто назване “Не можемо жити без Євхаристії!”, де зазначається: “Карантин, пов’язаний із Covid-19, суттєво ускладнив і ускладнює звичайну участь у Святій Месі для багатьох вірних. У гострій фазі карантину багато осіб змушені брати участь в онлайн-трансляціях, а Святе Причастя приймати в духовий спосіб. Однак Церква не може функціонувати так довгий час” [7] (останнє обґрунтовується теологічно). Відтак віруючі заохочуються до участі у богослужбах там, де на це дозволяє санітарно-епідеміологічна ситуація, дотримуючись відповідних карантинних правил і законів, а священнослужителям доручається організувати Служби Божі, а також таїнства сповіді та причастя таким чином, щоб це було безпечно для здоров’я.

Разом з тим, у РКЦ розповсюджуються докладні інструкції [17] про те, як здійснювати служіння онлайн, що виписані професійно й водночас доступно для не надто обізнаних технічно осіб. Наголосимо на двох важливих нетехнічних аспектах цієї інструкції: попри те, що можна ввімкнути католицький або інший телеканал (де транслюється літургія), однак, більшість парафіян прагне почути саме свого священника й долучитися до участі у службі-онлайн саме з храму, який відвідують щонеділі, і для багатьох душпастирів це не тільки справжній виклик, але й нагода об’єднати свою парафію в одну спільноту, застосовуючи сучасні засоби комунікації.

Як в УГКЦ, так і в РКЦ священнослужителі розмірковують про різні аспекти сполучення та співвідношення церковно-релігійного життя онлайн і офлайн, звертаючи увагу на теоретичні моменти й на практику під час пандемії, та оприлюднюючи свої

II. СУЧАСНИЙ СТАН РЕЛІГІЙНОСТІ В УКРАЇНІ

міркування для віруючих і на ширший загаль. Зрозуміло, подібні розвідки та дискусії навколо них потребують багато часу для осмислення та відповідного аналізу цілою когортою релігієзнавців, та мають стати предметом багатьох досліджень. Тож наразі у форматі даної статті зупинимось бодай на кількох виразних прикладах.

Так, священник УГКЦ о. Олег Кіндій, коментуючи Звернення щодо святкування Великодня у 2020 р. Предстоятеля своєї Церкви, роз'яснює поточні настанови згідно здорового глузду: “Окрім рекомендацій на рівні держави, а також від Глави Церкви, мирянин має релігійні права, які є фундаментальними для нас. Тому кожен може звершувати релігійні права, єдине, що потрібно дотримуватись вимог, передбачених карантинном. Найпростіший спосіб – залишатись вдома і молитись через засоби комунікації – телебачення чи інтернет. Але якщо у когось сумління підказує йти до храму і намагатись зустрітись із священником, то це не скасовується, а залишається вірянину до диспозиції. Очевидно, що хворим і немічним людям варто залишатись вдома, а ті, що здорові й мають потребу прийти до храму, можуть це зробити” [15].

Також священник зазначає, що, якщо віруючий не вчинив важкого гріха, і щиро покався в інших, то він може, беручи участь у службі Божій онлайн, здійснити духовне причастя, а стосовно освячення верби та великодніх кошиків – то освячення не є таїнством і його може здійснити при належному побожному налаштуванні будь-хто, а ласка Божа, що дарується під час освячення, не може мати жодних кордонів. Загалом, о. Олег радить перейматись не предметною обрядовістю, а живим зв'язком з Господом (який, що логічно випливає з наведених міркувань, може відбуватися в різних формах). Таку позицію ми б назвали зваженою і оптимістичною, яка перегукується з оцінками Блаженнішого Святослава щодо перспективи Церкви із значною часткою діяльності у віртуальному просторі. Зрештою, інтернет є одним із засобів для спілкування та співдіяння, зокрема, віруючих.

Священнослужителі РКЦ в Україні також розглядають віртуалізацію релігійно-церковного життя у її плюсах та мінусах. В цілому визнаючи доцільність онлайн-літургій в періоди суворого карантину, увага звертається і на небезпеки довгого її застосування. Так, брат Костянтин Морозов [2] та о. Роман Лаба [11] наголошують, що до таких небезпек належить розмивання канонічних основ Служби Божої, яка здійснюється без присутності основної частини парафіян та без фізичного прийняття ними причастя. Хвилює також питання, скільки віруючих виявлять для себе зручнішою Церкву в режимі онлайн і скільки їх повернеться до храмів після завершення карантину. Також не секрет, що Церква як інституція потребує фінансування, що за умов її віртуалізації може стати проблематичним.

О. Роман Лаба зауважує і той факт, що онлайн-церкву легше “вимкнути”, позаяк вона залежить від гігантів інтернет-індустрії [10] (з чим важко не погодитись). Також він пропонує низку питань для дискусії: 1) рівень довіри до глобальних інституцій (до прикладу, ООН і ВООЗ) та їхніх висновків і рекомендацій, включно з переведенням суспільного життя в онлайн; 2) відсутність богословської інтерпретації пандемії та підміна її секуляризаційними настроями; 3) ставлення до Церкви не як до польового шпиталю тіл і душ, а як до небезпечного місця, де присутність небажана [9]. Утім, о. Роман пропонує і шляхи усунення проблем, які випливають з довгого “церков-

ного онлайну”: це, зокрема, – зміна пасторальної парадигми від консервативної до євангелістської та “ставка” на родину як домашню Церкву. Він вважає, що Церква переходить від соборів до сімей, і оптимістично припускає, що насіння Доброї новини, посіяні в родинях, принесуть рясні плоди.

Отже, висновуючи, зазначимо, що в роздумах католицьких священнослужителів стосовно діджиталізації Церкви розглядаються конкретні позитивні та негативні наслідки цього явища, та пропонуються попередні шляхи оптимізації подальшого розвитку Церкви. На наш погляд, їхні підходи в цілому є раціональними, позитивними й реалістичними. Практичний досвід діяльності в онлайн УГКЦ та РКЦ в Україні під час пандемії ковіду-19 спрямовує ці інституції на пошуки нових сенсів, форм і методів роботи, на нагальне богословське осмислення відповідних викликів та вироблення ефективних на них відкликів, для чого інтернет, безумовно, буде активно використовуватись як один із засобів. Для подальшого релігієзнавчого аналізу у даній дослідницькій сфері надаються порівняння, як в різних країнах і в різних Церквах (не лише католицьких), відбуваються зміни релігійно-церковного життя у форматах онлайн і офлайн, яка динаміка цих змін та ефективність; який вплив трансформацій діяльності Церков на їхній авторитет серед віруючих і на стосунки з державними чинниками та широким громадянським загалом.

1. Бондаренко В. Коронавірус, церква, держава і суспільство: деякі акценти та висновки. *Релігійно-інформаційна служба України*. URL: https://risu.org.ua/ua/index/blog/~viktor_bondarenko/80029/.

2. Брат Костянтин Морозов. Чому онлайн Богослужіння можуть руйнувати Церкву? *Християнська служба порятунку*. URL: <https://crs-center.org/chomu-onlayn-bogosluzhinnyamozhut-ruynuvati-tserkvu/>.

3. Církev a koronavirus. *Církev.cz. (Сайт Чеської єпископської конференції РКЦ)*. URL: <https://www.cirkev.cz/cs/koronavirus?p.Page=1>.

4. CREDO (за тегом “коронавірус”). URL: <https://credo.pro/plot/covid-19>.

5. Горевой Д. “Не вірю в коронавірус”. *Релігійно-інформаційна служба України*. URL: https://risu.org.ua/ua/index/monitoring/society_digest/80012/.

6. Єленьський В. Карантин не є обмеженням релігійних свобод. *Релігійно-інформаційна служба України*. URL: https://risu.org.ua/ua/index/all_news/state/church_state_relations/79807/.

7. Єпископат України: “Не можемо жити без Євхаристії!”. CREDO. URL: <https://credo.pro/2020/12/280064>.

8. Католицькі інтернет-ресурси. *Релігійно-інформаційна служба України*. URL: https://risu.ua/katolicki-internet-resursi_n35680.

9. Лаба Р. Пандемія COVID-19 і знамена лівої диктатури. *Родина*. URL: <https://www.rodyna.org.ua/2020-4-20-4/>.

10. Лаба Р. Церкву онлайн можна... вимкнути. *Родина*. URL: <https://www.rodyna.org.ua/2020-4-15/>.

11. Лаба Р. Чому після карантину католики мають повернутися до живої Євхаристії? *Василіянський інститут філософсько-богословських студій імені Митрополита Йосифа Веляміна Рутського*. URL: https://vifbs.in.ua/news/publikatsiyi/chomu-pislya-karantynu-katolyky-mayut-povernutysya-do-zhyvoyi-yevkharystiyi/?fbclid=IwAR0Bz8pLHU-I5KASoH6TyGnRp_jRAbxwkvMIQHJM050shQQwfc-suyFvyY.

II. СУЧАСНИЙ СТАН РЕЛІГІЙНОСТІ В УКРАЇНІ

12. Лист Блаженнішого Святослава з рекомендаціями про те, як у час пандемії Covid-19 служити страсні й пасхальні богослужіння. *Українська Греко-Католицька Церква*. URL: http://ugcc.ua/documents/list_blazhenn%D1%96shogo_svyatoslava_z_rekomendats%D1%96yami_pro_te_yak_u_chas_pandem%D1%96i_covid19_sluzhiti_strasn%D1%96_u_pashaln%D1%96_bogosluzh%D1%96nnya_89092.html.

13. Недавня О. В. Новітні форми інституалізації діяльності українських католиків: подання реалу й віртуалу. *Релігійна свобода*. 2013. № 17–18. С. 82–87.

14. Недавня О. В. Церкви в Україні під час епідемії ковіда-19: здатність до змін та співпраці у її реалізації й потенціях. *Авраамічні релігії в Україні в процесі стабілізації міжконфесійних і міжнаціональних відносин: матеріали наук. конф. “Україна – Ватикан контекст міжконфесійних ідентичностей і релігійних трансформацій у світі та Україні”*. Галич: Інформаційно-видавничий сектор Національного заповідника “Давній Галич”, 2020. С. 143–150.

15. о. Олег Кіндій: “Не треба тужити за обрядовістю, а за зв’язком з Богом”. *Духовна велич Львова. Релігійний Інтернет-ресурс*. URL: <https://velychlviiv.com/o-oleg-kindij-ne-treba-tuzhyty-za-obryadovistyua-a-za-zv-yazkom-z-bogom/?fbclid=IwAR2C6yv5FBNMMckTFvCfX007dAZnnv5e61CAZuHplekalfiHQ3soo6VusX0>.

16. Римо-католики в Україні звільнені від участі у недільній Месі. *CREDO*. URL: https://credo.pro/2020/03/259015?fbclid=IwAR0r_vHm_72L9DoDgpYzH9y625SKnME0gwmPRAyCXnawwy63eVepnMMsB9g.

17. Служба Божа online для початківців. Як зробити трансляцію в реальному часі. *Інститут Богословських наук Непорочної Діви Марії*. URL: <http://ibn-gorodok.org.ua/sluzhba-bozha-online-dlja-pochatkivciv-jak-zrobiti-transljaciju-v-realnomu-chasi/>.

18. Трансляція не замінить особистої присутності. Конгрегація закликає повернутися до храмів. *CREDO*. URL: <https://credo.pro/2020/09/273889>.

19. “У часи карантину, інтенсивність спілкування зростає, але ми не можемо перевести звичайне життя Церкви тотально в онлайн”, – Глава УГКЦ. *Інформаційний ресурс Української Греко-Католицької Церкви*. URL: http://news.ugcc.ua/video/u_chasi_karantinu_%D1%96ntensivn%D1%96st_sp%D1%96lkuvannya_duzhe_zrostaie_ale_mi_ne_mozhemo_perevesti_zvichayne_zhittya_tserkvi_totalno_v_onlayn_blazhenn%D1%96shiy_svyatoslav_89389.html?fbclid=IwAR2o1vfc12c6DBimb5bDilHjT4b14qJYi7r8K4AK9DBLL0suKuZAM13e3uM.